ئۇيغۇرلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە

– دوكتور پراگنىڭ دېگەنلىرى

ئەركىن سىدىق
2023-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى

مەن 2022-يىلى ئۇيغۇرلار ۋە غەربلىك مۇتەخەسسىسلەر قاتناشقان، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ئۈستىدە مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان ئۈچ چوڭ پائالىيەتكە قاتناشتىم. ئۇلار: 2022-يىلى 5-ئايدا گېرمانىيەنىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي كېڭەش يىغىنى، 11-ئايدا بېلگىيەنىڭ بىريۇسسېل شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئۇيغۇر مۇنبىرى، ۋە 12-ئايدا ئامېرىكا پايتەختى ۋاشىنگتوندا ئۆتكۈزۈلگەن «ئىرقىي قىرغىنچىلىق داۋام قىلىۋاتقاندا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغداش ھەققىدىكى خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» . بۇ يىغىلىشلاردا خەلقئارادا تونۇلغان بىر قىسىم پىروفېسسور ۋە مۇتەخەسسىسلەر، ھەمدە تەشكىلات رەھبەرلىرى خەلقئارا جامائەتنىڭ ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا قارىتا ھازىرغىچە تۇتقان پوزىتسىيەسىدە ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە بۇنىڭدىن كېيىن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئۈستىدە ناھايىتى قىممەتلىك كۆز قاراش ۋە تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەن مەزكۇر ماقالىدە دۇنيادا مەلۇم تەسىرگە ئىگە خەلقئارالىق ئادۋوكات دوكتور پراگ (Dr. Michael van Walt van Praag) نىڭ 2022-يىلى 11-ئاينىڭ 10-كۈنى بىريۇسسېلدىكى «خەلقئارا ئۇيغۇر مۇنبىرى» يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقىنى بايان قىلىمەن. مېنىڭ يازغىنىم ئۇنىڭ نۇتقىنىڭ سۆزمۇسۆز تەرجىمىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

دوكتور پراگ دۆلەتلەر ئارا تىنچلىق خىزمەتلىرىنىڭ خەلقئارالىق ئادۋوكاتى، كېلىشتۈرگۈچىسى ۋە مەسلىھەتچىسى، ھەمدە خەلقئارا قانۇن ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت پىروفېسسورى. ئۇ ب د ت غا قانۇنىي مەسلىھەتچى بولغان، 1985 – 2011-يىللىرى دالاي لاما ئىشخانىسىغا مەسلىھەتچى بولغان، ھەمدە ئامېرىكىدىكى داڭلىق مەكتەپ – پرىنسىتون ئۇنىۋېرسىتېتىدا زامانىۋى خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋە خەلقئارالىق قانۇن كەسپىنىڭ پىروفېسسورى بولغان.

ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگەن زۇلۇمغا ھازىر 70 يىلدىن ئاشتى. ئەگەر بىز بۇ زۇلۇمنىڭ سەۋەبىنى تېپىپ چىقمىساق، ئۇنى ئاخىرلاشتۇرالمايمىز. ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگىنى بىر زالىم تاشقى كۈچنىڭ يەرلىك خەلقنىڭ ئىرادىسىگە قارشى ھالدا يۈرگۈزگەن زۇلۇم بولۇپ، ئۇ پەقەت كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە سىياسىي مەسىلە. بۇ

توقۇنۇشنىڭ تۈپ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن يۇقىرىدىكى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز، ھەمدە ئۇنى ھەل قىلىشىمىز كېرەك. خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستاننى «قەدىمدىن تارتىپ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى» ، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىردىن تارتىپلا خىتاينىڭ بىر قىسمى ئىدى، دەيدۇ. بۇ توغرىمۇ؟ ياق، ئۇ خاتا. شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ خىتاينىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققان ئەمەس. شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن خىتاي زېمىنىنىڭ بىر پارچىسى بولۇپ باققان ئەمەس. «شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى» دېگەن بايان خاتا.

موڭغۇل ۋە مانجۇ ئىمپېرىيەلىرى شەرقىي تۈركىستانغا بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان، ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قوشۇۋېتىلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تاڭ ۋە خەن سۇلالىسى شەرقىي تۈركىستانغا ئازراق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان. ئەمما ئاشۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلغان بارلىق ۋاقتىنى قوشقاندا، 18 ئەسىر ياكى 1800 يىللىق تارىخىي دەۋر ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 250 يىلدىن ئاشمايدۇ، ھەمدە 250 يىلمۇ ئۈزلۈكسىز ئەمەس، ئۈزۈلۈپ-ئۈزۈلۈپ داۋام ئەتكەن. ھەمدە، مۇھىمى خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستاندا ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ باققان ئەمەس. ھېلىقىدەك خىتاي سۇلالىلىرى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. ئاشۇنداق ۋەقەلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى 763-يىلى يۈز بەرگەن. شەرقىي تۈركىستاننى ئاشۇنداق قىسقا مۇددەت بېسىۋالغان خىتايلارنىڭ ئالدىدىكىسى بىلەن كەينىدىكىسى ئوتتۇرىسىدا ھېچ قانداق مەمۇرىي ياكى ھەربىي باغلىنىش مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان. تاڭ ۋە خەن سۇلالىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشى بۈگۈندىن 1200 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۈگۈنكى خىتايلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشى بىلەن ھېچ قانداق مۇناسىۋىتى يوق. بۇ جەزملەشتۈرۈلگەن بايقاشتۇر.

763-يىلىدىن كېيىن خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستان ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ باققان ئەمەس. ئەمما شەرقىي تۈركىستانغا ئاسىيادىكى باشقا كۈچلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان. ئۇ كۈچلەردىن ئىككىسى مانجۇ ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار خىتاينىمۇ باش ئەگدۈرۈپ، خىتاينىمۇ ئىگىلىۋالغان. مىڭ سۇلالىسى ـ خىتاي سۇلالىسى، ئەمما ئۇ شەرقىي تۈركىستانغا قەدەم بېسىپ باققان ئەمەس. يېقىنقى تارىخىي دەۋردە، ئۇيغۇرلار مانجۇلارنىڭ چىڭ ئىمپېرىيەسىگە ئىككى قېتىم بېقىندى بولۇپ باققان، ئۇ دەۋرنىڭ بىرى 1762 ـ 1865، يەنە بىرى 1881 ـ 1911-يىللىرى. ئۇ ئىككى دەۋرنىڭ ئارىلىقىدا ياقۇپبەگ قەشقەرنى بىر مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە سورىغان. ئۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت چىڭ سۇلالىسىدىن مۇستەقىل ھالدا مەۋجۇت بولغان بولۇپ، خىتاي بىلەن ھېچ قانداق باغلىنىشى بولمىغان.

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاننى «قەدىمدىن تارتىپ خىتاينىڭ بىر قىسمى ئىدى» سەپسەتىسى بىر قانچە جەھەتلەردىن پۈتۈنلەي خاتا. بىرىنچىدىن، خىتاي ھۆكۈمىتى 1949-يىلىدىن كېيىنكى خىتاي دۆلىتىنىڭ چېگراسى بىلەن بۈگۈنكىدىن بىر مىڭ يىل بۇرۇنقى خىتاي مەدەنىيىتى ئىچىدە ياشىغان زېمىنىنىڭ چېگراسىنى ئوخشاش قىلىپ بايان قىلىدۇ. ئاندىن ئاشۇ زېمىن ئىچىدە ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ پادىشاھلىقى ۋە ھۆكۈمىتىنى خىتاي دۆلىتى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى، دەپ قارايدۇ. بۇ تارىخنىڭ بۇرمىلىنىشىدۇر.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىقىدەك ئاساسلاش سەۋەبىدىن، بېيجىڭ خىتاي بىلەن ئاسىيادىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ خىتاينى بېسىۋالغان ئىمپېرىيەلەرنى خىتايغا تەۋە كۈچلەر قىلىپ ھېسابلاپ، تارىخنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ئاشۇ ئاسىيادىكى سىرتقى كۈچلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بولغان تەسىرى ۋە شەرقىي تۈركىستان بىلەن قىلغان مۇناسىۋەتلىرىنى خىتاي بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدىكى تەسىر ۋە مۇناسىۋەت قىلىپ ھېسابلىۋالىدۇ، ھەمدە ئۇنى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيەسىنىڭ ئىگىسى بولغانلىقىنىڭ ئىسپاتى قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. خىتاي بۈگۈنكى دەۋردە خەلقئارادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئەمما تارىختا قەتئىيلا مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان قانۇنىي ئۆلچەملەرنى بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستان ئەھۋالىغا قوللىنىپ، شۇ ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ بىزنىڭ زېمىنىمىزنىڭ بىر پارچىسى ئىدى» دېگەن سەپسەتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل ھىيلە-مىكىر بولۇپ، ئۇ، تارىخ ھەققىدە خاتا يەكۈنگە ئېلىپ بارىدۇ. تارىختىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىگىسى زادى كىم بولغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئالدىمىزدا خىتاينىڭ سەپسەتىسىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان مەنزىرە پەيدا بولىدۇ. بىزنىڭ ھازىر تەتقىق قىلىۋاتقىنىمىز ئەنە شۇنداق تېمىلار. بىز ئۆزىمىزنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، خەن ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن باشقا دەۋرلەردە خىتاي شەرقىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان ئەمەس. شەرقىي تۈركىستان خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققان ئەمەس. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋاللارمۇ ھەم شۇنداق. بىز خىتاي بىلەن مانجۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنى پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك – چىڭ سۇلالىسى مانجۇلارنىڭ، خىتاينىڭ ئەمەس.

1911-يىلى خىتايلار مانجۇلارنى ئۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ خىتاي دۆلىتىنى قۇردى. ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرنىڭ بىر قىسمىدا شەرقىي تۈركىستاننى خىتاي مىلىتارىستلىرى خىتاي دۆلىتىدىن مۇستەقىل ھالدا كونترول قىلدى، قالغان ۋاقىتلاردا

بولسا شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ھەمدە شۇ دەۋردە ئىككى قېتىم ئۆزىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇردى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ھالىتى نېمە؟ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ھازىرقى ھوقۇقلىرى نېمە؟ 1949-يىلىدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خىتاي بەرگەن ئىسمىدىكىدەك ئاپتونومىيە رايونى بولۇپ باققان ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى ئاستىدا باشقۇرۇلۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋال خىتاي ۋە خەلقئارا جامائەتتىن مەلۇم قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خىتاي ئادا قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىي جاۋابكارلىق – ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمدارلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇش. خەلقئارا قانۇندا مۇنداق بىر مۇستەھكەم ماددا بار، ئۇ بولسىمۇ مۇستەملىكىچىلىكنى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتۇرۇش، مۇستەملىكىلىكنى زېمىن ئىگىلىرىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىگە يول قويۇش ئاساسىدا ئاخىرلاشتۇرۇش، ياكى مۇستەملىكىچىلىكنى يەرلىك خەلقنىڭ مۇستەملىكىسىزلىنىش ھوقۇقى ئاساسىدا ئاخىرلاشتۇرۇش. خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇنىي مەجبۇرىيىتى مۇستەملىكىچىلىكنى مۇتلەق ھالدا دەرھال ئاخىرلاشتۇرۇش. خەلقئارا جامائەت ۋە چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بولسا خەلقئارا قانۇندا مۇنداق ئۈچ مەجبۇرىيىتى بار:

(1) خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قانۇنسىز مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ داۋاملىشىشىنى دەرھال توختىتىش؛ خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قانۇنسىز ھۆكۈمرانلىقىغا ھېچ قانداق ياردەم قىلماسلىق؛ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تۈپرىقىدىكى تەبىئىي بايلىقلاردىن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئەركىن پايدىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەر قانداق ئىش-ھەرىكەتلەرگە يول قويماسلىق؛ باشقا ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەملىكىسىزلاشتۇرۇش ئىشىدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىش؛ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ياردەم قىلىش؛

(2) شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىش كۈرىشىگە مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتتىن ياردەم قىلىش؛

(3) شەرقىي تۈركىستاندا يەرلىك خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى دەپسەندە قىلىپ، خىتاي مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش ئېلىپ بېرىۋاتقان ئورگان ۋە ئادەملەرگە قارشى تەدبىر قوللىنىش.

مانا بۇلار خىتاي ۋە خەلقئارا جامائەتكە قويۇلغان مەنىۋى، سىياسىي ۋە قانۇنىي تەلەپلەر.